

MORFOLOGIK VOSITALARNI NUTQIY USLUBLARDA QO‘LLASH YO‘LLARI

Qanoatova Nazokat

University of Economics and pedagogy NOTM

Iqtisodiyot va pedagogika kafedrası o‘qituvchisi

Muxtorova Dilzodaxon

University of Economics and pedagogy NOTM talabasi

Komoljonova Sevara

University of Economics and pedagogy NOTM talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilimizning grammatikasi haqida yoritilgan. Undagi morfologik va sintaktik birliklar real olamdagi xilma-xil mazmun va munosabatlarni turli nuqtai nazarlardan ko‘rsata oladi. Tilimizda tamoman to‘g‘ri ifoda, tiniq tasvir va badiiy ta‘sir imkoniyatlarining chek-u chegarasi yo‘q. Tilshunoslikning bir qancha bo‘limlari mavjud. Shulardan morfologiya bo‘limida biz so‘z shakllarining tarkibiy tuzilishlari haqida so‘z ketadi.

Kalit so‘zlar: Tilshunoslik, morfologik, Grammatik, qo‘shimcha, kelishik qo‘shimcha, qaratqich kelishik, tushum kelishik, fe‘l.

Tilimizning grammatikasi shunchalik mantiqiy teran, tarang va takomil-u sayqal topganki, ayrim g‘arb olimlari masalan, Maks Myuller kabi aytganda, “xuddi bir guruh mutaxassislar birgalashib ishlab chiqqanday”. Undagi morfologik va sintaktik birliklar real olamdagi xilma-xil mazmun va munosabatlarni turli nuqtai nazarlardan ko‘rsata oladi. Tilimizda tamoman to‘g‘ri ifoda, tiniq tasvir va badiiy ta’sir imkoniyatlarining chek-u chegarasi yo‘q. Tilshunoslikning bir qancha bo‘limlari mavjud. Shulardan morfologiya bo‘limida biz so‘z shakllarining tarkibiy tuzilishlarini o‘rganamiz. Morfologik vositalarni nutqiy usulda qo‘llash vositalari:Grammatik qoidalar to‘g‘ri nutq tuzilishining asosidir. Ammo aniq va ta’sirli nutq tuzish uchun Grammatik vositalarning uslublarga xoslashish, ma’no nozikliklari va ulardagi uslubiy o‘ziga xoslik, uslubiy bo‘yoqni ham hisobga olish zarur.Morfologik shakllarning barchasi hamma uslublarda aynan bir xil qo‘llanmaydi,ularning qo‘llanishida uslubiy o‘ziga xosliklar mavjud. Ularda emotsional-ekspressiv bo‘yoq nisbatan kam, funksional bo‘yoq – uslubga xoslashish esa anchayin sezilarli bo‘ladi. Ko‘plik qo‘shimchasi uslubiyati:Ko‘plik qo‘shimchasi odatdagi miqdoriy ortiqlik ma’nosidan tashqari turli qo‘shimcha ma’no nozikliklari, ma’nolarni ifodalashga hizmat qiladi:

–lar hurmat, kinoya-piching, kuchaytirish-ta’kidlash, taxminlash umumlashtirish kabi turli uslubiy ma’nolarni ifodalash uchun ham qo‘llaniladi.

Kelishik qo‘shimchalari uslubiyati:Kelishik qo‘shimchalari belgili-belgisiz qo‘llanishi, bir-biri bilan almashinish imkoniyati, ayrim ko‘makchilar bilan ma’nodoshligi, ayrimlarining qisqargan shaklda qo‘llanilishi kabi bir qator xususiyatlarga ko‘ra turli uslubiy ma’no nozikliklarning yuzaga chiqishiga imkoniyat beradi. Tushum kelishigi belgili (-ni) qo‘llanilganda, obyektiv ta’kidlash ma’nosini ifodalaydi, belgisiz bo‘lganda esa bu ta’kid yo‘qoladi. Kitobni o‘qidi - kitob o‘qidi.Chiqish kelishigi (-dan) qo‘llanilganda obyektin bir qismiga e’tibor qaratilganligi anglashiladi. Kitobni o‘qidi – Kitobdan o‘qidi.

Jo‘nalish kelishigi (-ga,-ka, -qa) uchun ko‘makchisi bilan ma‘nodoshligi asosida almashtirilishi ifoda uslubiy farqi yuzaga keltiradi.

Subyektiv baho ifodalovchi qo‘shimchalar uslubiyati: Kichraytirish – erkalash qo‘shimchalari (-cha, -choq, -gina, -loq, -jon, -xon, -toy) subyektiv baho shakllari deb umumlashtiriladi. Bu qo‘shimchalar otlar va sifatlarga qo‘shilib, shu so‘zlar ifodalagan narsa yoki tushunchaga so‘zlovchining subyektiv munosabatini bildiradi, ya‘ni bu so‘zlarda ijobiy yoki salbiy uslubiy bo‘yoqni yuzaga keltiradi.

Zamon ifodalovchi qo‘shimchalar uslubiyati: Fe‘lning zamon (o‘tgan, hozirgi, kelasi) shakllari benihoya rang-barang bo‘lib, ular nutqda ifodalangan harakat yoki holatni uch zamondan birida voqealanishlarini bildiradi. Ammo nutq tuzilishida shuni ham hisobga olish kerakki, nutq vaziyati, ifoda maqsadi, umuman, uslub taqozosini muvofiq zamon shakllari almashinishi, muayyan bir zamonni ifodalovchi qo‘shimchalardagi o‘ziga xosliklarga ko‘ra ulardan biri tanlanishi mumkin. O‘tgan zamon shakli –di qo‘shimchasi bilan hosil bo‘lgan so‘zlar so‘zlashuv uslubiy taqozosiga ko‘ra kelasi zamon shaklida qo‘llangan. Hozirgi zamon shaklini yasovchi –yotir, -yap, -moqda qo‘shimchalari ma‘nodosh, ammo ular nutqiy uslublarga xoslanishi, uslubiy bo‘yog‘iga ko‘ra bir – biridan farqlanadi. Ulardan – yap ko‘proq so‘zlashuv uslubiga xos bo‘lsa, -yotir va –moqda qo‘shimchalari esa poetik nutqda, badiiy uslubda ko‘proq qo‘llaniladi, tantanavorlik, ko‘tarinkilik bo‘yog‘ini nomoyish qiladi. Kelasi zamon shaklini yasovchi –ajak qo‘shimchasi ham ana shunday tantanavorlik, ko‘tarinkilikni ifodalaydi. Ilmiy uslubda hozirgi-kelasi zamon shakli (-a,-y qo‘shimchasi)ning qo‘llanishida ham uslubiy o‘ziga xoslik mavjud. Bu shakl aniq zamonni emas, balki umuman, zamonni, odatiylikni bildirish uchun ham qo‘llaniladi. So‘zlashuv va boshqa uslublarda ham bunday holat odam gapiradi, qush uchadi singari qo‘llanishlarda kuzatiladi.

Shaxs-son qo‘shimchalar uslubi: Fe‘lning shaxs-son qo‘shimchalari harakatning bajaruvchi shaxsini va bu shaxslarning miqdorini ko‘rsatadi. Ikkinchi shaxs birligi va ko‘pligini ifodalovchi –san va –siz qo‘shimchalarining qo‘llanishidagi uslubiy holatshundan iboratki – siz hurmat ifodalashga, ya‘ni “sizlash”ga ixtisoslashgan, -san esa “senlash”ga ixtisoslashgan. Nutqda hurmatni va hurmatsizlikni yanada kuchliroq ifodalash zaruriyati tug‘ilganda, -siz va -san qo‘shimchalariga –lar ko‘plik qo‘shimchasi ham qo‘shiladi. Inkori ifodalovchi qo‘shimchalar uslubi: Tilimizda inkorni ifodalovchi morfologik vositalar sifatida fe‘lning bo‘lishsizlik shaklini yasovchi –ma qo‘shimchasini, emas, yo‘q kabi so‘zlarni, shuningdek, na..., na yordamchisini ko‘rsatish mumkin. Bu vositalar turli nutqiy uslublarda qo‘llanilib, bir qator uslubiy ma‘nolarni ifodalashga xizmat qiladi.

Morfologik vositalarni nutqiy uslublarda qo‘llash yo‘llari. Til — inson tafakkuri va jamiyat taraqqiyotining asosi hisoblanadi. Uning tuzilishi va ifoda imkoniyatlari turli darajadagi vositalar orqali namoyon bo‘ladi. Shunday vositalardan biri bu — morfologik vositalardir. Ular so‘z yasash, so‘z turkumlari, shakl yasovchi qo‘shimchalar orqali tilning ifodaviy imkoniyatlarini kengaytiradi. Har bir nutqiy uslubda morfologik vositalar maqsadga muvofiq tarzda qo‘llanadi va bu holat uslubning xarakterini belgilaydi.

Ilmiy uslubda. Ilmiy uslubda morfologik vositalar aniqlik va mantiqiylikni ta‘minlashda muhim o‘rin tutadi. Masalan, sifat-dosh va fe‘lning zamon shakllari ilmiy bayonning aniq vaqt oralig‘ida ifodalanishiga xizmat qiladi:

“Ushbu hodisa kuzatilgan holatlar asosida o‘rganildi.”

Bu uslubda shuningdek, ko‘plik qo‘shimchalari, passiv va zamonli fe‘llar keng qo‘llanadi.

Publitsistik uslubda. Publitsistik uslubda morfologik vositalar ko‘proq emotsional ta‘sir kuchini oshirish, o‘quvchiga murojaat qilish, undash maqsadida ishlatiladi. Masalan, buyruq mayli, orttirma daraja, mustahkamlovchi yuklamalar keng qo‘llaniladi:

“Bugun har birimiz o‘zligimizni anglashimiz lozim!”

Bunday ifodalar hissiy ta’sirni oshiradi va ommani ruhlantiradi.

Badiiy uslubda. Badiiy uslubda esa morfologik vositalar obrazlilik, tasviriylilik va estetik ifodaning vositasi sifatida xizmat qiladi. Fe’ning turli mayllari, ot va sifatlarning darajalari, so‘z yasovchi qo‘shimchalar orqali obraz yaratiladi:

“Yuragimda izg‘irin kezdi, tun cho‘kdi, ko‘zlarim yulduz izladi.”

Bunday jumlar fe’ning holat va harakatni turli rakurslarda ko‘rsatish imkonidan dalolat beradi.

Rasmiy-uslubiy nutqda. Bu uslubda morfologik vositalar rasmiylik, aniqlik va ixchamlikka xizmat qiladi. Ko‘pincha majhul nisbatdagi fe’llar, jo‘nalish qo‘shimchalari ishlatiladi:

“Ariza ko‘rib chiqildi va belgilangan tartibda rasmiylashtirildi.”

Suhbatdosh (og‘zaki) uslubda

Bu uslubda morfologik vositalar og‘zaki tildagi tabiiylilik, soddalik va yaqinlikni ifodalaydi. Qisqa fe’llar, mustahkamlovchi yuklamalar, erkalik-dedalik shakllar ko‘p ishlatiladi:

“Shuni aytgandim-da, lekin u tushunmadi.”

Bu uslubda til vositalari ko‘proq erkin, norasmiy tarzda qo‘llanadi.

Xulosa. Morfologik vositalar tilning ichki tizimini tashkil qiluvchi muhim birliklar bo‘lib, ularning nutqiy uslublarda to‘g‘ri va maqsadga muvofiq qo‘llanilishi har bir matnning uslubiy aniqligi, mazmuniy yuksakligi hamda ta’sirchanligini ta’minlaydi. Har bir nutq uslubi o‘ziga xos morfologik qurilmalarga tayanadi: ilmiy uslubda aniq va mantiqli shakllar ustuvor bo‘lsa, badiiy uslubda tasviriylilik va obrazlilik, publitsistik uslubda esa

ta'sirchanlik va undovchanlik mezonlari asos bo'ladi. Shuningdek, rasmiy-uslubiy va og'zaki nutq uslublarida ham morfologik vositalar nutq egasining maqsadi, holati va muhitiga qarab moslashuvchan shaklda xizmat qiladi.

Demak, morfologik vositalarni turli nutqiy uslublarda mahorat bilan qo'llay bilish — bu nafaqat tilni puxta egallash ko'rsatkichi, balki ifoda madaniyati, uslubiy sezgirlik va fikrni aniq yetkazish san'atidir. Bu vositalarning to'g'ri ishlatilishi orqali til imkoniyatlari to'liq ochiladi, milliy tafakkur va madaniyatning boyligi esa yanada porlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. S.Rahimov, B.Umurqulov "Hozirgi o'zbek adabiy tili" "O'qiyuvchi" – T.:2003y
2. R.Ishmuhammedov, M.Yuldashev "Ta'lim va tarbiyada inovatsion pedagogik texnologiyalar" "Nihol" – T.: 2016y
3. O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi vazirligi Respublika ta'lim markazi "O'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi" T.: 2017y
4. Jo'raev N. (2020). Ona tili nazariy grammatikasi. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi nashriyoti.
5. Turg'unov Yo. (2018). Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
6. Jumayev A. (2019). Stilistika va nutq madaniyati. Toshkent: Yangi asr avlodi.
7. G'oziyev E., Ro'zmetov M. (2021). O'zbek tili stilistikasi. Samarqand: SamDU nashriyoti.

